

## З історії іменникової конфіксації (структури на за-... ...-Ø)

Стовбур Л.М.

Запорізький держуніверситет

У сучасній українській мові функціонує чимало похідних іменників, утворених за допомогою конфікса за-... ...-Ø, словотвірний генезис яких сягає давньоруськоукраїнського, а подеколи – і праслов'янського періоду. За нашими даними, у писемних пам'ятках XI-XIII ст. фіксуються деривати, що мають у своїй будові нульовий суфікс і препозитивний елемент за-...: аже кто прев /бидить нашъ оуста/въ, таковымъ не//прощенымъ быти / от закѣна б(о)жи" (XI/XV УВ 23) співвідноситься з *конъ* (див. Ф II 307); *заворъ* (XI/XII-XIV СДЯ II 289) „замок, засувка”, пор. *воръ* = *вора* „огорожа, перешкода, тин” (див. Ср I 305); *рекъ* показа Володи/меру *запону* · на неиже бѣ напи[с]но судище Г[с]не (1118/1377 ПВЛ 106) від *n"ти, пьну* із \**peti, рьно*; *ззоръ* (XII/XIII СДЯ III 302), Володиславъ лест# *межи има и ззоръ имѣ*" любви его (1203-1204/1425 ЛГВ 719) „гріх, сором, ганьба”, пор. *зърѣти* „дивитись, бачити” (1056-1057 Ср I 1012), а також *зазирати* „засуджувати” (XIII Ср I 913) , що постало із \**zoriti* „дивитися заздрісно, сильно бажати; підглядати” [див. Варбот 1984:31]; А в *Зарубѣ* дани л грив[ен] (XII/XVI СГ 142), и придоста къ *Зарубу* [и ту] перебродистас# (1118/1377 ПВЛ 231), и переиде Днѣпръ оу *Зараба [Зароуба]* (1146/1425 ЛК 323), походить від *роубити* „будувати із дерева” (1118 Ср III 181), напр.: при оцѣ его многы города *роуб#* (1277/1425 ЛГВ 876), пор. *зароубати* „починати рубати, будувати” (1471 Ср I 987); *закоупъ* (1280 СДЯ III 321) „той, хто відпрацьовує позику, отриману від хазяїна - землевласника” від *коупити* (1056-1057 Ср I 1369).

Похідні наведеного типу могли мотивуватися як префіксальними, так і безпрефіксними дієсловами, тому однозначно вважати їх конфіксальними ще не можна.

Серед опрацьованого матеріалу середньоукраїноруської мови (XIV-XV – кінець XVII ст.) знаходимо поодинокі приклади іменників описуваної структури, що пов'язано, вочевидь, з нечисленністю збережених писемних пам'яток цього періоду. Наприклад: *забава* (1435 ССУМ I 370) „перешкода, затримка” співвідноситься, певно, з *бавити* „затримувати” (дієслова *забавити* та *забавляти* у значенні „чинити перешкоду” фіксуються пізніше як рідковживані – див. ССУМ I 370-371); *завада* (371) „перешкода” (<*вадити*); *запусты* (1498 385) „останній тиждень перед Великоднім постом”, напевно, від *пустити(-ся)*, пор. Бібл. вираз „пуститися у всі тяжкі” тобто „безоглядно грішити”.

Із утворень попередніх століть продовжує функціонувати іменник *завора* (XVII Сл Лекс 499) „замок”, до речі, лише на поч. XV ст. фіксується дієслово *заворити* „замкнути” (див. Ср I 903), що є точним фонетичним відповідником похідного.

Значний масив дериватів досліджуваного типу виявлено в новоукраїнській мові.

1. Аналіз обстеженого матеріалу показує переважання **десубстантивів** над іншими утвореннями, що, очевидно, пояснюється прийменниковим походженням препозитивної частини конфікса. Загальним словотвірним значенням для відіменникових похідних є „те, що розташовується за чимось, названим мотивуючим словом”.

1.1. Найчисленнішу групу зазначених дериватів складають назви територій, місцин. Наприклад: *занив* (ЗСЮР 19; Ж I 259; Гр II 72) „толока за нивами” (<*нива*>); пониже *залужа* там зацвила ружа (1899 Верх 29 169) „місце за лугом”; *залука* (Ж I 254) „те саме” (<*луг, лука*>); *заверб* (1899 Верх 30 218) „там, де верби ростуть біля ріки”, пор. *заверба* (Гр II 14) „рід рослин із породи *Salix*” (<*верба*>); *закло* (Ум-С 1044) „куточок двору, саду, поля, що витикається в чужий двір”, пор. *закла* „застібка, гачок; рогаць” співвідноситься з *кло* „кут, виступ у предмета, ребро, грань” (див. ЕСУМ II 226); *загора* (Ж I 240; Яв 239) „місцевість, розташована за горою”, пор.: *загора* (Аркушин 70) „кінець ниви”; *заводь* (Гр II 21; Ум-С 185; Саб 123), *завідь* (НГТК 75) „затока”, пор. *завод* (75) „озеро” (<*вода*>); *забіч* (Гр II 6; ВЛЗ 81) „спокійне місце; затишна затока, бухта зі спокійною течією” (<*бік*>); *забереж* (Ж 230) „те, що знаходиться за берегом”, пор. *забереги* (ГЕУ 5) „смуги тонкого нерухомого льоду вздовж берегів водойм” (<*берег*>); *закомори* (Піск 81) „провулки”; *зарог* (Яв I 267; Чаб II 68) „місце за рогом, за мисом”; *задвір* (Матіїв 23) „територія за двором”; *заріка, заріч* (26) „місцевість за річкою”; *заболоть* (ИГТК 75) „заболочена місцина” (<*болото*>); *запісоч* (79) „невеликий пологий насип піску біля річки” (<*пісок*>); *задніпря* (Дубр 112) „територія за Дніпром”; *занога* (Гуц Гов 77) „перевал, поворот між горами”.

До цієї групи належать і власне топоніми: усе *Задніпра* міл в своем подданстві (1648 ЛСам 52), которого вуйска зобралосе [по *Заднепру*] осмдесять тисяч (1649 ВУР II 129) від *Дніпро*; *Засна* (ТСУ 143) „рукав Дніпра нижче впадіння Десни” від *за+цна>засна>* „за Десною” [див. Трубачёв 1968:253]; *Заяр* (ВЛЗ 85) „півн. частина смт Балабиного, відокремлена глибокою балкою, ярмом”; *Забара* (СГУ 201) співвідноситься з давнім *бара* „болото”, *Забереж* (201) „потік”; *Забіч* (201) „ріка, ліва притока Дніпра”; *Заволока* (202) „ріка, місто Жмеринка Вінницької обл.” від *волок* „водороздільна ділянка між верхів'ями двох річок, що близько сходяться в своїх витоках, по якій в давнину волочили судна з одного басейну річки в другий” [див. Мурзаевы Э. и В. 1959: 175]; *Закути* (203); *Залука* (204); *Зарозтока* (207).

1.2. Найменування будівель, споруд та їх фрагментів: *закута* (Гр II 56) „хлів”, пор.: *закута* (Б-Н 145) „дверцята у собачій будці, в хліві тощо”, *закут* (Гр II 56; СУМ III 176) „віддалений або малопомітний куток у приміщенні” (<*кут, куток*>); *запіле* (Корзонюк 121) „бокова частина клуні, в якій склали снопи” (<*пола*>); *заватра* (СУМ III 38) „курінь для пастухів серед загороди, в якій ночують тварини (на полонинах)”, пор.: *заватра* „другий вогонь” (ЗСЮР 18); *загруба* (Дзендз 43) „лежанка”; *закрам* (Чаб II 40) „засік” співвідноситься з *крома* „перегородка” (див. Ф II 380).

1.3. Назви складових частин одягу, взуття: завше их мій при сердцу, як компас в *занадри* (1960 ІВел 66) „пазуха” (<*надра*); *закаблук* (416; Ум-С 257) „каблук”; *затиль* (СМН 429), *запіл* (К-О I 507; Гр II 79; СУМ III 260) „пола одєжі, загорнута так, що в неї можна щось покласти”; *запола* (Піск 84; Ум-С 710; Закр 334; Гр II 82; СУМ III 271) „поділ жіночої сорочки”.

1.4. Інші номени, різнопланові за семантикою: *зашипари* (СМН 445; СУМГ 587; Ум-С 290), *зашипори* (К-О I 534; Закр 339; Гр II 119), *запари* (СУМГ 587), *запарі* (Гуц Гов 77) „неприємне відчуття в пальцях, коли після холоду в них відчувається внутрішній жар”, пор. *пори*, *шпарини*; *зап’ястя* (СУМ III 285) „частина кисті руки, що прилягає до передпліччя”, пор. діал. *п’ястук* „кулак”; *завшир’* (А-Ч 408) „міра ширини”; *занищ* (Піск 83) „бідність, нужда, злидні” пор. *нищета*; *зареч* (85) „післямова, епілог”, пор. *ректи*, *річ*; *затиши* (Чаб II 77) „затишшя” (<*тишиа*).

2. Обстежений матеріал містить також певну кількість **віддієслівних** утворень із загальним словотвірним значенням „результат дії, названої мотивуючою основою”.

Виявлені девербативи розподіляються на такі лексико-словотвірні групи:

2.1. Атрибутивні назви істот чи групи осіб. Крім давнього *закоуп’*, сюди належать також іменники: *зателена* (Яв 273; СМН 439) „неповоротка, вайлувата жінка; неотеса, незграба” від *теліпати(-сь)*; *заволока* (Ум-С 934; Закр 328; Піск 79; СУМГ 553; СУМ III 59) „зневажл. бурлака, летяга, зайда, заброда”, пор. інші значення: „повія” (Аркушин 70) та „колода, якою закладали в греблі прорване місце” (Гр II 21) (<*волочити(-сь)*); *зablуда* (Ум-С 51) „волоцюга”; *забрoда* (Гр II 9; СУМ III) „те саме”; *затяг* (Яв 275) „загін бродяг, що тинявся запорізькими степами” (<*тягатись* „блукати”); *зануда* (Леснова 25; СУМ III) „людина, яка все робить надто повільно; в’їдлива, нудна людина” (<*нудити* „набридати”). Певною мірою з цією групою співвідноситься дериват *заполоха* (Гр II 83) „опудало” (<*полохати*);

2.2. Найменування того, що сприймається органами чуття людини або тварини: *запах’* добрых’ оучинков’ по собі оказовати (1616 ЄУС 140), *запах* при дьму свіщы (серед. XVII УП 79), ароматы, *запахи*, дорогі масти (XVII ЛексЗиз 24), потом отверзл цвѣтушая уста в сей нетлѣнный *запах* (1776 Ск II 66) „властивість предметів, речовин діяти на органи нюху; дух, пахощі, аромат” (<*пахнути*); *загар’* (СУМГ 556), *загар’* (Гр II 25) „чад від горілого” (<*горіти*); *задуха* (СМН 414; ЗСЮР 19; Гр II 37; Саб 44; СУМ III) „сильний задушливий запах; жарке, гаряче повітря, сповнене випарувань” (<*душити(-сь)*); *затрава* (Аркуш 71) „відчуття запаху свіжого м’яса (про мисливського собаку)” від *травити* „нацьковувати”;

2.3. Номени, що позначають господарські споруди, знаряддя праці, реманент, атрибути домашнього вжитку. Продовжує функціонувати утворення попередніх століть *засик’*: аггели добріи суть пшеница, а злыи били, нѣбы жито, на небеси, як в якoй *засицѣ* (1691 ІВел 145), комора в ряду на мѣстѣ [...] и *заскѣ* повень (1733 ДНМ 267), пор. *засіка* (Закр 337) „перегородження дороги, прорубка

лісу”, *засіка* (Піск 86) „вт. знач. барикада”; *застипль* (1616 ЄУС 205), *заступовь* два, *стругъ* и *коса* една (1766 ДДГ 333), *заступь* (Б-Н 148) „дерев’яна округла лопата, обкута залізним накінечником”, *заступ* (СУМ III 336) „звужена донизу залізна лопата для земляних робіт”, пор.: *заступи* (Гуц Гов 79) „сходи”, *заступ* (Кр 167) „зазубрина на риболовному гачку” (<*ступати, ступити*); *заніз* (Гр II 72), *заноза* (Піск 83) „стержні в ярмі, між якими просовується голова запряженого вола”, пор. *заніз* (Ж 259) „колючка”; пов’язані з *низати*, пор. рос. *нозить* „нанизувати, пронизувати” (див. ЕСУМ II 234).

2.4. Назви, які позначають результат дії, вираженої мотивуючою основою: *закиль* (СМН 417) „неправильний розкіл дерева” (<*колотися*); *задарь* (1899 Верх 30 218) „подарована річ” (<*дарувати*); *задій* (Б-Н 143) „весь збір молока із дійної худоби” (<*доїти*); *задера* (Гр II 33) „скіпка”, пор. *задра* (Чаб II 27) „подряпина, рана” (<*дерти*).

2.5. Номени, що окреслюють особливості ландшафту, місцевості. Наприклад: самовольне в томъ моемъ степу положиль копци і в проти(в)нос(т) пра(в) малоро(с)сійски(х) учиниль *заору* (1755 ДДГ 236) „край ораного поля, які з трудом зорюються і дають огріхи внаслідок твердого утрамбованого ґрунту” (<*орати*); *заторы* (1900 Верх 35 103) „дорога, що має багато вибоїв”, пор. *затір* (Гр II 107) „заглиблення в клепках дерев’яного посуду, в яке бондар вставляє дно”, *затор* (СУМ III 357) „скупчення людей, транспорту і т.ін., що створює перешкоду рухові” від *терти(-сь)*, *торувати*; *заплав* (НГТК 79) „низина біля річки”, *заплава* (79) „мокра заболочена низина” (<*плавати*); *затон*, *затонь* (83) „ділянка, затоплена водою під час повені” (<*тонутти, затонутти*); *заліж* (Чаб II 46) „цілина, довго не орана земля” (<*лежати, залежатись*); *зарва* (Гуц Гов 78) „зсув ґрунту, що утворюється після тривалих дощів” (<*рвати(-сь)*).

2.6. Найменування, що пов’язані з військовою справою чи воєнними діями: положил свою *засаду* и, укріпивши ихъ себѣ, знову вернувся до Берестья (1686 ХрС 166), сотвори *засаду* [,] и много порази лядского воиска (1739 Граб 124), пор. *засада* (Гр II 92) „підстава, основа”, *засяда*, *засада* (Аркуш 71) „засідка мисливців під час полювання”, *засада* (СУМ III 72) „приховане місце, де розташовується хтось для раптового нападу” (<*садити, засадити*); и от того часу стал *задор* с Пушкарем (1657 ЛСам 77) „ворогування”, пор. *драться*; поворочаючи [...] з нїякихсь *затяговъ* воєнних (XVII ВелС 7) „військова кампанія, похід”, пор.: *затяг* (Гр II 111) „навербований загін війська” (<*тягти, затягувати*); тако(ж) по *заставахъ* команду імнющимъ (1729 ДДГ 102) „військовий охоронний загін, охоронна варта”, пор. *застава* (Гр II 100; СУМ III 84) „віддавання кредиторіві якогось майна, коштовності для забезпечення одержуваної позички” (<*ставити, заставляти*); *залога* (Саб 128) „засада”, пор.: „гарнізон” (Гр II 60) від *лягати, залягти*; *забіг* (Саб 58) „вторгнення”, *забіг* (Гр II 5) „набіг”, пор. *забіг* (СУМ III 22) „у спорт. змаганнях – біг на певну відстань” (<*бігти*).

2.7. Абстрактні назви: *запомога* (Ум-С 681; Саб 50) „допомога” (<помогати, помогти); *зарука* (Саб 72) „гарантія”, *запорука* (123) „застава” (<ручатись, поручитись); *затруд* (Гр II 110) „праця, зусилля” (<трудитись).

**Відад‘єктивом** слід вважати, певно, дериват *закрепа* (Гр III 54) „здоров‘як, силач”, пор. *крепкий* „міцний”.

Як бачимо, конфікс *за-... ...-Ø*, який з XI-XIII ст. увійшов до арсеналу дериваційних засобів української мови, набрав чималої потужності протягом віків і став особливо продуктивним при творенні відіменникових похідних.

Мотиваційна база частини дериватів є неоднозначною: деякі з них потребують залучення етимологічного матеріалу, інші – можуть співвідноситись як з префіксованими, так і безпрефіксними дієсловами.

#### Список скорочень джерел

- Аркушин Аркушин Г. Західнополіські нульсуфіксальні іменники //Українське і слов‘янське мовознавство. Збірник наукових праць. Випуск 4. – Ужгород, 2001. –С. 65-77.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови /Підгот. до вид. В. В. Німчука. –К., 1966. –421с.
- Верх Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів //ЗНТШ – 1902. – Т.45.
- Гр Словарь української мови / за ред.Б.Грінченка. – К., 1907-1909. – Т.1-4.
- ГуцГов Гуцульські говірки. Короткий словник. –Львів, 1997. –230с.
- ДДГ Ділова документація Гетьманщини XVII ст. /Головн. ред. О.М. Мироненко. –К., 1992. –388с.
- ДНМ Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Підгот.до вид. В.А.Передрієнко. –К., 1976. –415с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови. –К.: Наукова думка. – 1982-1989. –Т. 1-3.
- ЄУС Єу(г)ліе учителное ... /Перекл. М. Смотрицький. –Єв‘є, 1616.
- Ж Желехівський Є. Малорусько-німецький словник. –Львів, 1886. – Т.1-2.
- Закр Закревскій Н.В. Старосвѣтскій бандуриста. Словарь малороссійскіхъ ідіомовъ. –М., 1861. – С. 247-628.
- ЗСЮР Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського. –Львів, 1877.
- Корзонюк Корзонюк М. М. Матеріали до словника західно волинських говірок //Українська діалектична лексика. –К.: Наукова думка, 1987. –С. 62-267.
- Кр Кривицкий А. А. Из словаря полесских рыболовов //Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). –М.: Наука, 1968. –С. 162-174.
- Леснова Леснова В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: людина та її риси. –Луганськ: Шлях. –1999. –72с.

- ПВЛ Повість временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Т. 1.
- Піск Пискуновъ Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії. – К., 1882. – 309с.
- Саб Сабалдир І.О. Практичний російсько-український словник. – К.: Час. – 1926. – 436с.
- СГУ Словник гідронімів України. – К.: Наукова думка. – 1979. – 780с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI- XIV вв.). Гл.ред. Р.И.Аванесов. – М., 1988-1991. – Т. 1-4.
- Ск Сковорода Г. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1972. – Т. 1-2.
- СлЛекс Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 58-418.
- Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб, 1893-1912. – Т.1-3.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XVст. – К., 1977-1978. – 630., 591. – Т.1-2.
- СУМ Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.1-11.
- УВ Устав князя Володимира Святославича // Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. / Изд.подгот. Я.Н. Щапов. – М.: 1976. – С. 22-24.
- Ум-С Уманець М.І. Спілка А. Словарь російсько-український. – К., 1925. – 1149с.
- УП Українська поезія. Середина XVIIст. Упоряд. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К., 1992. – 680с.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. // Пер.с нем.и доп. О.Н.Трубачева. – М., 1964-1973. – Т.1-4.
- ХрС Феодосій Сафонович. Хроніка з літописців стародавніх. Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі Ю.А.Мицика, В.М. Кравченка. – К., 1992. – 333с.
- Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, ЗДУ. – 1992. – Т. 1-4.

#### Використана література

- Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология. – М.: Наука, 1984. – 255с.
- Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. – М.: Просвещение, 1959. – С. 175.
- Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этнич. интерпретация. – М.: Наука, 1968. – С.253.